

УДК 94(477. 4)(1792-1795)

Анатолій Скрипник

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК У ПОДІЛАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1792–1795 РР.)

У статті досліджено участь російської армії в якості ефективного інструмента зовнішньої політики Російської імперії в процесі ліквідації польської державності.

Ключові слова: Російська імперія, Річ Посполита, Правобережна Україна, армія, анексія.

Проблема Другого і Третього поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII століття, а відповідно місце і роль російської армії в цих подіях залишаються об'єктом уваги та наукових досліджень сучасних істориків. Їх намагання дати об'єктивну історичну оцінку стає предметом гострих дискусій, які водночас є свідченням наукової актуальності, що часто трансформується у політичне бачення минулого України, Росії та Польщі.

Наукова новизна публікації полягає в аналізі участі підрозділів російського війська у поділі польських територій на Правобережній Україні.

Об'єкт наукового дослідження – російські війська як ефективний інструмент зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Предмет дослідження – дії військових частин з метою реалізації планів захоплення території сусідньої держави.

Метою цієї статті є дослідити участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні.

Наукова література, присвячена військовій складовій поділів Польщі є багатогранною. Так, у дореволюційній російській історіографії поділи Польщі та участь в них армії досліджували С.Соловйов, В.Ключевський, М.Костомаров, А.Корнілов [1–4] та інші.

Поряд із зусиллями Катерини II та її оточення у дипломатичній сфері, далеко не останню роль відігравали збройні сили. Тобто, армія перебувала у якості надійного і безвідмовного інструмента зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII ст. Накази і розпорядження дипломатам неодмінно синхронізувалися з наказами генералам, і навпаки.

Радянський період позначений фундаментальними дослідженнями І.Сковронека, А.Каменського, Г.Саніна [5–7]. Результатом досліджень стала концепція, що пояснює зникнення польської держави з політичної карти Європи: глибокою кризою польського державного ладу; політикою Пруссії, Австрії і Росії, і несприятливій для Польщі міжнародній ситуації на той час.

Наприкінці XVIII ст. становище Польщі як держави був настільки слабким, що деякі іноземні державні діячі дивувались, яким чином вона існувала до цієї пори і не перетворилась на одну з провінцій сусідніх Російської імперії та Пруссії. Польська шляхта послаблювала свій уряд, який в інших країнах послідовно відстоював державні інтереси у боротьбі зі становими привілеями та корисливими інтересами окремих осіб, а з іншого боку, нещадно гнобила селянство. "Розраховуючи на європейську рівновагу, як на гарантію збереження державного устрою Речі Посполитої, шляхта вважала, що за таких умов можна обійтися без постійного війська та стабільних фінансів і водночас зберегти повну незалежність" [8, с. 4]. При такому стані справ та за відсутності міцної централізованої влади, що мала виступити консолідуючим чинником, занепадом війська та фінансів, слабкості патріотичних настроїв у суспільстві, обмеженості та консерватизму шляхти, яка відстоювала свої привілеї будь-якою ціною, збереження Польщі як суверенної, незалежної держави було майже неможливим. Цим і скористалися сусіди – Пруссія, Австрія та Російська імперія – для захоплення нових територій.

Підписання 27 грудня 1791 р. Яського мирного договору, що став завершенням Другої російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) [9], створило умови для подальшого процесу знищення польської держави її сусідами. Повернення з турецького театру військових дій 120-тисячної російської армії, яка розташувалася на зимових квартирах у Молдові, створювало зручні передумови для активізації агресивної політики Росії стосовно Польщі.

З частини добре оснащених і вишколених полків, які набули на той час значного досвіду бойових дій проти турків, була сформована так звана "Українська армія", очолювана генералом М.Каховським. Вона складалася з 54 батальйонів піхоти, 109 ескадронів кавалерії та 13 козацьких полків і нараховувала біля 65 тис. вояків. Армія поділялася на чотири корпуси: під командуванням генерал-поручиків М.Голеніщева-Кутузова, І.Дуніна-Барковського, В.Дерфельдена та А.Леванідова [10]. За сприятливих погодних умов, на початку весни 1792 року це угруповання мало розпочати військові дії проти головних сил 20-ти тисячної польської армії князя Й.Понятовського, яка

розташовувалася на Поділлі, у районі Тиврів-Немирів-Брацлав-Тульчин. Ще 10 тисяч поляків знаходилися у районі Дубно на Волині і 15 тисяч у Литві [11, с. 563].

Разом з військовими приготуваннями, на дипломатичному рівні активно обмірковувався план одночасної окупації Польщі військами трьох держав-учасниць поділу. На думку П.Стегнія, про це свідчить "Прожект плана, как поступать в Польше находящимся министрам", підготовлений, як він припускає, В.Зубовим і Морковим [12, с. 263]. Аналіз тексту цього документа свідчить про те, що його укладачі мали на увазі здійснити спільне введення до Польщі військ Росії, Австрії і Пруссії для "відновлення порядку і тиші в державі на справедливій і твердій основі для виправлення національних суперечок, припинення зловживань в уряді й забезпечення нормального політичного існування, такого існування республіки, яке б відповідало інтересам її сусідів" [12, с. 264].

Надалі передбачалося діяти за такою схемою: пред'явлення дипломатичними представниками трьох держав-учасниць спільної декларації польському уряду й скликання надзвичайного сейму для "повалення" конституції 3 травня і відновлення колишніх порядків. Діяти передбачалося за участю короля, "якщо буде з'ясовано, що він має намір увійти в розташування трьох дворів" і з опорою "на тих, у якій би партії вони колись не були" за умови, що вони бажають "закінчити страждання своєї Батьківщини".

29 березня 1792 р. питання про подальші дії щодо Польщі винесилося на обговорення ради при Катерині II. Граф О. Безбородько представив проект декларації (ультиматуму) з польського питання і накази-інструкції щодо введення військ генерал-аншефам М. Каховському і М. Кречетнікову.

У проекті декларації, після перерахування "всіх порушень законів і прав республіки, що вчинив сконфедерований Сейм", що "у третій день травня 1792 року зруйнував вщент систему правління", говорилося, що, "хоча Її імператорська величність не бажає слухати гласу власної своєї думки, однак не може не схилитися на прохань, принесених Їй від багатьох Поляків", які, "прагнучи порятунку Батьківщини і відновлення колишньої вільності і незалежності своєї, погодилися вони між собою скласти законну Конфедерацію". Внаслідок цього імператриця, "впливаючи, зі своєї сторони, розташуванням дружби й благовоління свого до Республіки, і точно виконуючи зобов'язання своїх з Нею Трактатів повеліла деякій частині своїх військ вступити в області республіки" [12, с. 271].

В інструкціях генералам М.Каховському і М.Кречетнікову про введення військ до Польщі говорилося, що повернення військ з Молдавії представляє "найбільш зручний і натуральний випадок виконати прийняті нами наміри задовольнити наші державні інтереси, і наші зобов'язання щодо польської держави". Генералам наказували "не тільки визнати [проросійську – А.С.] конфедерацію, а й всіляко їй допомагати, підсилюючи людьми і припасами повсюдно по силі можливості". Також належало підтримувати контакти із "призначеним генеральним маршалом цієї конфедерації вповноваженим нашим дійсним статським радником бароном Бюлером", на якого покладалася відповідальність за політико-дипломатичне забезпечення справи [13, с. 193].

7 травня 1792 р. литовському канцлерові І.Хрептовичу вручено декларацію про уведення російських військ на територію Речі Посполитої [14]. 14 травня 1792 р. в українському місті Тарговиці опубліковано акт конфедерації, розроблений і підписаний у Петербурзі 27 квітня. Генеральним маршалом Тарговицької конфедерації проголошувався Фелікс Потоцький, його заступниками – Ф-К.Браницький і С.Ржевуський.

Українська армія діяла згідно з планом, складеним представником генерального штабу генерал-квартирмейстером Я.Пістором. Він полягав у тому, щоб здійснити вторгнення чотирма колонами з різних сторін "до південної Польщі", та, постійно загрожуючи флангам і тилам польських загонів, просто вичавити їх з цієї території. Тим більше, що кожна з цих колон мала кількісну перевагу над потенційним супротивником. Істотно полегшити виконання плану мали "сильні легкі партії", тобто розвідувальні загоны на чолі з офіцерами генерального штабу, які мали інформувати командування про супротивника та місцевість [15, с. 126].

16 травня 1792 р., скориставшись пасивністю польського командування та статичністю його військ, армія М.Каховського чотирма колонами рушила на територію Поділля. В.Дерфельден (11 тис. солдатів) перетнув кордон біля Ольвіополя і рушив на Умань. У районі Брацлава і Красного він без спротиву захопив більшу частину польської артилерії, що дало можливість швидко рухатися до Кам'янця [16, с. 61]. І.Дунін і М.Кутузов спільно форсувавши Дністер, 8 травня поточного року попрямували: І. Дунін (17,5 тис.) – через Томашпіль і Шпиків до Немирова, М. Кутузов (23,5 тис.) – через Шаргород і Брацлав до Вінниці, А.Леванідов (11,5 тис.) з-під Києва на Васильків і Бердичів, а потім через Хмільник, щоб замкнути кільце оточення.

Поляки усвідомили небезпеку свого становища і почали відступ на північ, а 31 травня 1792 р. до Й.Понятовського приєдналися загоны Е.Віельгорського, Т.Костюшко і Гроховського.

Узгоджені дії 100-тисячної російської армії, яка рухалася на Варшаву у трьох напрямках, не зустріли ефективного опору з боку меншої за чисельністю (45 тис. осіб) та недостатньо озброєної польської армії. У Литві 31 травня 1792 р. армією генерал-аншефа М.Кречетнікова було зайнято Вільно, 25 червня – Гродно. Водночас, упродовж першої половини липня М.Каховський витіснив польські війська, спочатку з території Поділля, а потім і більшої частини Волині, опанувавши стратегічний простір між Бугом і австрійським кордоном. Упродовж 11–14 липня 1792 р. армії ввійшли у безпосередній контакт в районі Бресту і Любліна [15, с. 126].

Опинившись в оточенні російських армій, поляки втратили останні можливості до протидії – оборони за принципом ефективного маневрування військовими підрозділами та раптовими нападами на колони росіян. Можливості військового опору були практично вичерпані. Безперспективність підкреслював і той факт, що ні Пруссія, ні Австрія не вжили жодних спроб підтримати Польщу. Король Станіслав-Август Понятовський з рештками своєї армії змушений був приєднатися до Тарговицької конфедерації [17, с. 32].

Ще тривали останні дрібні баталії з частинами польських військ, а у Петербурзі окреслили критерії, за якими Російська імперія мала керуватися при визначенні своєї частки Польщі. Канцлер О. Безбородько наголошував на забезпеченні облаштування нових кордонів, "зручному зв'язку та сполученні зі старими територіями". При цьому він підкреслив невигідність проведення нових границь по "великих і судноплавних річках", таких як Двіна і Дніпро, оскільки вони потрібні для "вільного і безперешкодного плавання, для постачання життєвих і інших припасів і для користі торгівлі" [18, с. 8]. Під поняттям "постачання" малосся на увазі насамперед надійне і регулярне підвезення всього необхідного військам, розташованим поблизу нових кордонів, облаштування та модернізація фортець, створення мережі провіантських магазинів.

На думку О. Безбородька, новий кордон мав пролягати уздовж Двіни по ріках Березі і Прип'яті "до меж Київського воєводства", потім – по річці Случ уздовж Бугу до Могильова на Дністрі. Таким чином, до Росії мала бути приєднана "частина невелика воєводства Віленського, залишок воєводства Полоцького, частина воєводства Мінського, воєводства Київське і Брацлавське, частка від Волині та Поділля для більш зручного округлення кордону". Такі "округлені" границі Росії забезпечували б їй стратегічну ініціативу на випадок воєнних дій з Туреччиною і надійно захищали б її західні терени. Як показали подальші події, цей варіант виявився не остаточним. Відчуваючи повну військову перевагу і зручну дипломатичну ситуацію, територіальні прагнення Катерини II не вгамовувалися.

Подальші експансіоністські плани могли опинитися під загрозою зриву. З середини листопада 1792 р. Катерину II занепокоїли військові приготування з боку Туреччини. У розпорядженнях О.Суворова, адміралу Мордвінову і генералу М.Кречетнікову від 23 листопада 1792 р. вона повідомляла про те, що "по звістках, які до нас дійшли, вчинено з боку турецького озброєння флоту". Довіривши О. Суворову керівництво сухопутними військами Катеринославської губернії і Галицької області, вона наказала привести полки у повну бойову готовність на випадок відбиття можливого турецького нападу та надіслати терміново до Петербурга уточнені дані про війська, що були у його розпорядженні [19].

Про прагнення діяти максимально швидко свідчить і наказ командувачеві російськими військами у Польщі генералу М.Кречетнікову від 8 грудня 1792 р. Відзначивши причини, що спонукали її "приєднати до імперії нашої від республіки Польської землі, які здавна Росії належали, гради, російськими князями створені, і народи загального з росіянами походження та віри", буде пояснено в маніфесті, що "у свій час надрукований і виданий бути має", Катерина II наказувала йому вжити "завчасно необхідних заходів, щоб бути до всього готовими, і писати Правила", за якими він має анексувати частину Польщі, та керувати цими територіями на початковому етапі [20].

Однак розвиток дипломатичної ситуації на шляху до Другого поділу Польщі, та сама Катерина II не обіцяли новопризначеному наміснику спокійного життя. Чітко окресливши ситуацію та майбутніх ворогів російського державного ладу на нових землях, вона передавала усю повноту влади як військової, так і цивільної своїм генералам. "Пруссія першою ввела свої війська на територію Польщі, що змушує нас вжити відповідних заходів для користі імперії, тим більше, що спонукує нас на це теперішній стан справ у Європі, а особливо незгода і розбрат, який панує поміж самих поляків, розпалюваний прусською і французько-якобінською фракціями, партизанами колишньої конституції 3 травня і незадоволеними Тарговицькою конфедерацією, які повстають проти всього, щоб ми не ухвалили для спокою республіки Польської" [21]. Таким чином, регулярним частинам російської армії на початковому етапі формування адміністративної системи управління відводилися, окрім їх основного призначення, ще й поліцейські функції.

Згідно з Другим поділом Польщі Росія захопила значні частини Білорусі і України – усього близько 250 тисяч км² з населенням біля 3 млн мешканців. Військовий контингент, який брав участь у поділах Речі Посполитої, продовжував залишатися на анексованих територіях увесь час війни

Пруссії й Австрії з Францією на випадок надання допомоги союзникам, і звісно для забезпечення "внутрішнього спокою".

У такий спосіб завершився Другий поділ Польщі, що завдав їй набагато більшої шкоди, ніж Перший. Якщо Перший поділ вартував Польщі 29 % її території і 36 % населення, то другий позбавив її 54 % території, що залишалася, і приблизно половини населення, що проживало після Першого поділу. За словами сучасника, "Окупація Польщі не принесла Росії поки що нічого, крім вгамування відчуття помсти за поразки у минулі століття ..." [22, с. 215].

Отже, участь російських військ у поділах Речі Посполитої була важливим чинником зовнішньої політики Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Соловьев С.М. История падения Польши / С.М.Соловьев. – М.: 1863. – 369 с. 2. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О.Ключевский. – СПб.: 1904. – 1146 с. 3. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой / Н.И.Костомаров. – СПб., 1905. – 213 с. (Собр. соч. Кн. 7. Т. 17–18). – М.: 2007. – 596 с. 4. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века / А.А.Корнилов. – Петроград., 1915. – 93 с. 5. Сковронек И. Удары с трех сторон: разделы Польши как составная часть европейской истории / И.Сковронек. // Родина. – 1994. – № 13. 6. Каменский А.Б. Под сению Екатерины. Вторая половина 18 века / А.Б.Каменский. – СПб., 1992. – 448 с. 7. История внешней политики России [Отв. ред. А.Н.Сахаров]. Т. XVIII. Гл. Разделы Речи Посполитой. – М., 1998. – С. 168–196. 8. Ильенко А.Н. Начало конца Польши / А.Н.Ильенко. – С.Пб.: 1898. – 218 с. 9. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. (далі – ПСЗ-І). Собрание 1-е. – Т.ХХІІІ. 1789-1796. – С-Петербург. Отпечатано в типографии II отделения канцелярии его императорского величества, 1830. – № 17024. 10. Волков С. В. Генералитет Российской империи / С.В.Волков. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II. Л–Я. М., 2009. – 832 с. 11. Военная энциклопедия [Под ред. К.И.Величко]. – М., 1916. – Т. XVIII. – 368 с. 12. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. / П.В.Стегний. – М.: Изд. Международные отношения. 2002. – 696 с. 13. Фон-Сміт Ф. Суворов и падение Польши / Ф. фон-Смит. [Под редакцией кн. Голицина]. – СПб., 1866. – 391 с. 14. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17044. 15. Глиноецкий Н.П. История русскаго Генерального Штаба. Т.І. (1698–1825) / Н.П.Глиноецкий. – СПб., 1883. – 427 с. 16. Сицинский Е.Й. Город Каменец-Подольский – историческое описание / Е.Й.Сицинский. – К., 1895. – 247 с. 17. Богданович М. Русская армия в век императрицы Екатерины II / М.Богданович. – СПб., 1873. – 35 с. 18. Анисимов Е. Алмаз политики, или Канцлер Безбородко // Дело. – 2003. – № 2. 19. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17091. 23. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17090. 24. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17108. № 17112. 25. Зельдич Ю.В. Петр Александрович Валуев и его время: Историческое повествование / Ю.В.Зельдич. – М., 2006. – 576 с.

Анатолий Скрипник

УЧАСТИЕ РОССИЙСКИХ ВОЙСК В РАЗДЕЛАХ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ (1792–1795 ГГ.)

В статье показано участие российской армии в качестве эффективного инструмента внешней политики Российской империи в процессе ликвидации польской государственности.

Ключевые слова: Российская империя, Речь Посполитая, Правобережная Украина, армия, аннексия.

Anatoliy Skrypnyk

PARTICIPATION OF RUSSIAN MILITARY FORCES IN THE DIVISIONS OF RZECZPOSPOLITA ON THE RIGHT-BANK UKRAINE (1792–1795)

The paper considers the participation of Russian army as an effective instrument of Russian empire's foreign policy in the process of Polish state independence abolishment.

Key words: Russian empire, Rzeczpospolita, the Right-Bank Ukraine, army, annexion.